

Актуальні проблеми психології

Особистісне та професійне самовизначення як психологічна основа реалізації особистості в діяльності

О.Д. Сафін

доктор психологічних наук, професор, ВНЗ «Університет економіки та права «КРОК»

Н.Л. Шеленкова

заступник декана з навчальної роботи, викладач кафедри психології факультету соціальної та психологічної освіти, Уманський державний педагогічний університет

У статті викладено результати науково-теоретичної проблематизації питання щодо особистісного та професійного самовизначення як психологічної основи самореалізації особистості в діяльності. Здійснено теоретичний аналіз досліджень у розрізі висунутої гіпотези про те, що професійне формування майбутнього фахівця в процесі навчання у вузі детерміноване сукупністю його індивідуально-психологічних особливостей.

В статті изложены результаты научно-теоретической проблематизации вопроса личностного и профессионального самоопределения как психологической основы самореализации личности в деятельности. Осуществлен теоретический анализ исследований в разрезе выдвинутой гипотезы о том, что профессиональное формирование будущего специалиста в процессе обучения в вузе детерминировано совокупностью его индивидуально-психологических особенностей.

In article results of a scientific-theoretical problematization of a question of personal and professional self-determination as psychological basis of self-realization of the personality in activity are stated. Theoretical analysis of researches on this problem is carried out in a cut put forward hypothesis that professional formation of future expert in process of higher school training determined by the sum of its individual-psychological features making the basis of personal potential and conditions of their development.

Ключові слова: особистісне та професійне самовизначення, самореалізація особистості, професійне формування, майбутній фахівець, індивідуально-психологічні особливості.

Постановка проблеми

Теоретичний аналіз досліджень із зазначеної проблеми буде здійснено в розрізі висунутої гіпотези про те, що професійне формування майбутнього фахівця в процесі навчання у вузі детерміноване сукупністю його індивідуально-психологічних особливостей, що становлять основу особистісного потенціалу та умов їхнього

розвитку. Саме в такому разі можлива оптимальна побудова процесу професійної підготовки та його психологічного супроводу.

Поряд із особистісним не менш важливим для педагогічної психології є поняття професійного самовизначення, сутність якого – знаходження особистісних смислів обраної, освоюваної в навчанні

або вже виконуваної діяльності, а також – знаходження смислів у самому процесі самовизначення [1]. При цьому, зміст конкретної діяльності завжди повинен визначатися в контексті всього життя, інакше не буде самовизначення як цілісності [2]. Примітно, що М.О. Бердяєв був вражений думкою: «Нехай я не знаю сенсу життя, але шукання смислу вже дає сенс життя, і я присвячу своє життя цьому шуканню смислу» [3, с. 74].

Аналіз останніх досліджень і публікацій

У сфері педагогічної психології достатньо розроблені та обгрунтовані питання психологічного забезпечення підготовки спеціалістів у різних напрямках. Визначилися основні напрями досліджень із психології професійного навчання, досліджень професіоналізму, психологічних аспектів його змісту та становлення в процесі навчання у вузі: нормативно-методичний (П.Я. Гальперін, В.В. Давидов, І.А. Зязюн, Н.І. Пов'якель та інші), комунікаційно-технічний (Т.В. Кудрявцев, Ю.Л. Трофімов та інші), структурно-логічний (П.Я. Гальперін, В.І. Загвязинський, І.Я. Лернер, Н.Ф. Талізін, К. Чарнецькі), суб'єктивний (Ю.М. Забродін, Г.С. Костюк, Н.В. Кузьміна, І.П. Маноха, В.А. Петровський та інші). У їхній основі – уявлення про вимоги професії до фахівця (професіограми, моделі, стандарти), вони реалізуються як шлях зверху, шлях навчання, а не самостійного оволодіння студентом професійною діяльністю. У зарубіжних дослідженнях акцент робиться на формуванні ефективних педагогічних зразків і ролей на основі багатофакторних моделей професійно значущих особистісних якостей (S.McClark, A.McCay, Sh.Deny, S.N. Elliot, J.F.Fravers, D.A. Marphy та ін.). І в тому, і в іншому випадках підготовка майбутнього фахівця ґрунтується на засвоєнні знань, конкретних умінь, зразків, незважаючи на те, що разом із розробленням базової психологічної моделі людини (Ю.М. Забродін, С.Д. Максименко та інші) її автори обгрунтовують актуальність формування цілісного психологічного вигляду професіонала. Тому закономір-

но, що як системний підсумок професійної підготовки багато авторів визначають професійну готовність фахівця і як один із її найважливіших аспектів – психологічну готовність (І.О. Зязюн, Т.В. Кудрявцев, К.К. Платонов, В.О. Сластьонін та інші). Однак, цілісного уявлення про структуру особистісного потенціалу фахівця, шляхи та психологічні механізми його розвитку в педагогічній психології поки що немає. Останнім часом серйозно постало питання про роль духовно-моральних якостей особистості у професійному вигляді фахівця та оцінці рівня його професіоналізму (Г.О. Балл, І.Д. Бех, М.Й. Боришевський, Б.С. Братусь, В.П. Зінченко, В.Д. Шадріков та інші).

Не вирішені раніше частини загальної проблеми

Суперечність методологічних позицій, теоретичних конструктів, підходів до визначення рушійних сил, періодичності, цілей, форм у психологічній науці визначає необхідність створення концепції професіоналізації психолога та дослідження психологічного змісту цього процесу, чільне місце в якому посідає процес його особистісного та професійного самовизначення.

Формулювання цілей статті

Мета статті – здійснити порівняльний аналіз поглядів вітчизняних і зарубіжних психологів на сутність і зміст особистісного та професійного самовизначення.

Вклад основного матеріалу дослідження

Два рівні в розумінні професійного самовизначення виділяє Є.О. Клімов, зокрема: гностичний (перебудова свідомості та самосвідомості людини, що самовизначається) і практичний (реальні зміни соціального статусу людини) [4, с. 62-63]. У цьому зв'язку М.С. Пряжников формує парадокс, що існує в житті: з одного боку, багато хто пов'язує самовизначення особистості з професійною діяльністю, роботою, але з іншого боку, неясно, для чого ж сама ця робота, який її смисл? Відомо, що багато людей трудиться лише для того, щоб на одержувану за робо-

ту винагороду реалізовувати зовсім інші свої потреби, далекі від цієї праці (щось купити, подорожувати, створити можливості для реалізації своїх захоплень, позапрофесійної творчості тощо). Постає питання про те, як досягти гармонії того, чим людина займається, і сенсу, який вона вкладає в це заняття [5]. Здатність особистості на кожному етапі свого життя займатися саме тим, що становить її особистісний смисл, характеризує, на думку А. Маслоу, особистість, яка самоактуалізується [6, с. 94-95]. Тому, можна стверджувати, що професіонал – це і є та особистість, яка самоактуалізується.

Професійне самовизначення більше співвідноситься із самоорієнтуванням студента, що виступає вже в ролі суб'єкта самовизначення [4, с. 15-21]. Кар'єра (за Д. Сьюпером) розглядається як послідовність і комбінація ролей, які людина виконує протягом свого життя (наприклад, ролі дитини, яка вчиться, відпочиваючого, працівника, громадянина, дружини, хазяїна будинку, батька). При цьому, сам вибір професії розглядається як подія, але відзначається, що все життя людини складається з постійних виборів, які чергуються, і у цьому розумінні кар'єра близька до життєвого самовизначення [7].

Відповідно до поглядів Є.І. Головахи, професійний вибір – «це рішення, що зачіпає лише найближчу життєву перспективу школяра», який може бути здійснений «як з урахуванням, так і без урахування віддалених наслідків ухваленого рішення» і «в останньому випадку вибір професії як достатньо конкретний життєвий план не буде опосередкований віддаленими життєвими цілями» [8, с. 29].

Професійні плани – це програма дій на вибір та освоєння професії. Професійні перспективи можна розглядати як «цілісну картину майбутнього у складному суперечливому взаємозв'язку програмованих та очікуваних подій, із якими людина пов'язує свої цінності та індивідуальний смисл життя. Ціннісні орієнтації, життєві цілі та плани становлять ядро життєвої перспективи, без якого вона втрачає свою основну регулятивну функцію. Життєві

цілі та плани – це кінцеві та проміжні події певного типу. Звідси – подієвий підхід (життєві плани – це засоби здійснення життєвих цілей) [8, с. 29].

Більш складним є співвідношення понять «професійне самовизначення» та «особистісне самовизначення». Професійне самовизначення – це більш конкретне утворення, його простіше оформити офіційно (у вигляді диплома, сертифіката тощо). Особистісне самовизначення набагато складніше представити у вигляді офіційних заслуг і досягнень (диплома на право називатися особистістю немає). Професійне самовизначення більше залежить від сприятливих для цієї діяльності умов, а особистісне – від самої людини (часто саме в несприятливих умовах особистість по-справжньому проявляється, загартовується та розвивається). Це може бути віднесено до розряду парадоксів, як зазначає М.С. Пряжников, оскільки виходить, що лише у невідповідних, важких умовах можна говорити про особистісне самовизначення [5]. Насправді, і в сприятливих умовах завжди існує можливість виявити себе більш творчо, ніж це звичайно роблять деякі люди.

На думку В.Ф. Сафіна, можна було б так розмежувати власне професійне, життєве та особистісне самовизначення. В одному випадку роль опановує особистістю, це, скоріше, відповідає ситуації, коли певна соціальна та професійна роль накладає свій відбиток на конкретну людину. В іншому випадку сама особистість опановує роллю, використовуючи її як інструмент для перебудови своєї поведінки в різних ситуаціях [9]. Тобто, людина використовує роль лише як засіб, і на перше місце для неї виходять питання, пов'язані з самим смислом використання цієї ролі. У найцікавіших випадках людина не просто опановує роллю, а й отримує можливість створювати свої власні ролі, виходячи, таким чином, на справжню неповторність і унікальність.

Як зазначає В.Е. Чудновський, сенс життя «маленької людини» за своєю якістю та питомою вагою може перевершувати життєвий смисл «великого масшта-

бу», а сама проблема сенсу життя – це не стільки проблема «масштабу» здійсненя, скільки «усвідомлення людиною своїх можливостей, постановка реальних, а не позахмарних цілей...» [10, с. 24].

Концептуальну модель професіогенезу регулятивних компонент мислення фахівця, що містить п'ять стадій, розробила Н.І. Повякель, зокрема: професійного орієнтування та накопичення, професійної адаптації, професійного становлення, професійної універсалізації та стереотипізації, професійної конструктивності та творчої самореалізації і саморозвитку [11].

У класифікації стадій розвитку професіонала Є.О. Клімов виділяє поряд з іншими такі:

- оптації – це стадія підготовки до життя, праці, свідомого та відповідального планування і вибору професійного шляху; відповідно, людина, яка перебуває в ситуації професійного самовизначення, називається оптантом;

- професійної підготовки, коли освоюються основні ціннісні та операційні характеристики обраної діяльності;

- розвитку професіонала, що характеризується подальшим входженням людини у систему міжлюдських відносин конкретної професійної спільності та подальшим розвитком усіх елементів структури суб'єкта діяльності [12].

У ході розгляду проблеми розвитку професіонала в підготовці важливо з'ясувати, яким чином відбувається формування різних психологічних систем особистості суб'єкта. Так, В.Д. Шадріков проаналізував і виділив такі лінії розвитку складових особистостей у професійній підготовці: формування мотивів діяльності, формування мети діяльності, формування програми діяльності, формування інформаційної основи діяльності, формування блоку прийняття рішень, формування підсистеми професійно важливих якостей, формування психологічної структури професійної діяльності [14, с. 34-130]. У розглянутій моделі міститься певна програма побудови цілісного процесу навчання та підготовки професіонала.

У дослідженнях виділено низку «психо-

логічних просторів» особистісного самовизначення, які можна позначити як життєві простори, оскільки самовизначення – це не лише і не стільки вибір професії, скільки вибір усього життя.

1. Життєві сценарії. Розглядаючи проблеми побудови людського життя, Е. Берн виділяє життєві сценарії [14], тобто програми поступального розвитку, вироблені в ранньому дитинстві під впливом батьків, і визначальну поведінку індивіда у важливих аспектах його життя. Сценарії охоплюють усе життя людини в подробицях, а стратегії розглядаються як загальні уявлення про людське життя.

На відміну від попередника, М.В. Розін звертає увагу на те, що не можна пов'язувати побудову життя із суто несвідомими впливами. Творчі люди, на його думку, будують своє життя так, начебто «пишуть поему». При цьому, побудова життя як поеми припускає виділення та реалізацію таких основних моментів: образ героя (образ себе як героя поеми); сюжет; трагедійність (переживання, без яких життя стає нецікавим і позбавленим сенсу); несподівані повороти [15].

Розглядаються й такі поняття як «стиль» і «спосіб життя», оскільки самовизначення для багатьох – це вибір певного способу життя і життєвий стереотип. Спосіб життя – це комплексний розгляд життєдіяльності (навчання, праця, побут, громадське життя), часто пов'язане з розглядом якості життя. Стиль життя – це тип поведінки людей, де акцент робиться на суб'єктивній і динамічній стороні життя окремої людини.

2. Види професій. На сучасному пострадянському просторі найбільш відома типологія професій, запропонована Є.О. Клімовим, де як критерій виступає відношення людини (суб'єкта праці) до предмета праці. Усі професії співвідносяться з п'ятьма основними групами: людина-природа; людина-техніка; людина-людина, людина-знакові системи; людина-художній образ [12]. Так, Л.А. Йовайша розділяв усі професії за переважаючими професійними цінностями: цінності спілкування, інтелектуальна активність, прак-

тико-технічна активність, художня активність, соматична активність, матеріальна (економічна) активність [16].

За рубежом найбільш відомою та популярною є типологія Дж. Голланда, заснована на співставленні типів особистості та професійного середовища [17]. Виділяють, зокрема, такі основні типи: реалістичний, дослідницький, соціальний, конвенційний, підприємницький, артистичний. Передбачається, що певному особистісному типові повинен відповідати свій тип професійного середовища, що й забезпечує більш повноцінну реалізацію особистості в діяльності. Також, Е. Шпрангер виділив такі цікаві для мети нашого дослідження типи: теоретична людина, економічна людина, естетична, соціальна, політична, релігійна [18].

3. Життєве поле і час. Життєве поле особистості, у межах якого і розгортається професійне та життєве самовизначення, виділяє М.Р. Гінзбург. При цьому, поле визначається ним як «сукупність індивідуальних цінностей, смислів і простору реальної діяльності – актуальної та потенційної, яке охоплює минуле, сьогодення і майбутнє» [19, с. 21-22].

Аналогічно виділяються психологічні простори для минулого та майбутнього. Зокрема минуле, що існує як досвід, по вертикалі (у ціннісно-смісловій площині) представлено установками та відносинами, а в горизонтальній площині (просторово-тимчасовій) – досвідом у його традиційному розумінні [20]. Відповідно, психологічне майбутнє в ціннісно-смісловій площині представлено уявною проекцією себе в майбутнє, а в просторово-тимчасовій площині – конкретним плануванням свого життя в часі, тобто життєвими та професійними планами.

На основі цього М.Р. Гінзбург виділяє такі типи особистісного самовизначення: гармонійне; стагнуюче; безтурботне; безперспективне; негативне; захисне; фантазійне; прагматичне; гедоністичне; залежне; бездуховне; пасивне; невротичне; бездіяльне; відстрочене [19].

Цікаву типологію людей запропонував Б.С. Братусь, використавши для цього та-

кий критерій, як спосіб ставлення до інших людей: езопова людина; групоцентрична людина; гуманістична людина; духовна, есхатологічна людина [21].

У зарубіжних дослідженнях також запропоновано низку цікавих класифікацій особистості, пов'язаних із процесом її самовизначення та професійного розвитку. Так, цікаву і, на наш погляд, важливу типологію запропонував Е. Фромм, виділивши два основних типи характеру (орієнтації) людини: плідну орієнтацію та неплідну. При цьому, сам «характер – це відносно стійка форма, що служить провідником людської енергії в процесі асиміляції та дисиміляції; орієнтації, за допомогою яких індивід вступає у відносини зі світом, становлять сутність її характеру» [22, с. 63].

Типи особистості з погляду самовизначення на прикладі вчених виділяє Г. Сельє. При цьому, він зазначає, що «ідеали створюються не для того, щоб їх досягти, а для того, щоб вказувати шлях» [23, с. 45].

Подані варіанти просторів самовизначення дають змогу здійснювати оцінку того, якою людина хотіла б стати в процесі свого навчання, професійної підготовки та у професійній праці, заради чого взагалі варто вчитися і трудитися. Ми вважаємо, що в ході вирішення завдань формування майбутнього фахівця інформація про ці простори повинна використовуватися в навчальній роботі зі студентами, наприклад, когнітивної та ціннісно-смісловій підготовки.

Цікавими та перспективними в цьому аспекті є ідеї та розробки В. Франкла, який запропонував метод логотерапії для розгляду смислової сторони людського життя [24]. Його екзистенційна концепція розглядає як свій центральний стрижень, що утворює головну ідею, збагнення людиною життєвого смислу, духовність, що володіє інтенційністю і трансцендентністю, як подієву сутність людини, яку, у свою чергу, визначає умовна свобода людини, що виражається в прийнятті рішень у їхній інтенції, і яка тягне за собою міру відповідальності за їхні наслідки.

Сутність професійного та життєвого самовизначення розглядають деякі автори як пошук смислу в обраній (освоєній або вже виконуваній) діяльності та в усій своїй життєдіяльності у цілому, а також пошук смислу в самому процесі самовизначення. Так, міркуючи про сенс життя, В.Е. Чудновський вважає, що його сутність як психологічного феномена полягає в тому, що, виникаючи в результаті взаємодії зовнішнього та внутрішнього, він починає діяти як буферний механізм, що не допускає «як однобічного підпорядкування людини зовнішнім обставинам, так і сліпого її підпорядкування інстинктам і потягам» [10]. Як зазначає Н.Л. Карпова, сенс життя – це те, що робить людину індивідуальністю та вільною, що реалізується цей смисл через волю до життя, що неминуче приводить людину до створення і власного способу життя і що саме прага життя – головний, якщо не єдиний, мотиваційний механізм волі до життя як самообілізації (особливо в екстремальних ситуаціях) [25, с. 179-180].

Більшість людей, зауважує М.С. Пряжников, обирають не стільки професію, скільки спосіб життя, де професія виступає як один із засобів, один із шляхів до привабливого способу життя. При цьому, сам спосіб життя часто пов'язується з рівнем життя, а також із місцем людини в суспільній ієрархії. У повсякденній свідомості існує думка, що все-таки головним сенсом людського життя є «заробляння грошей», які й визначають часто життєвий успіх і сам сенс людського існування. Однак, і тут виникає питання: «А самі гроші для чого?..» Гроші, як і різні посади, привілеї, нагороди та інше, – це також лише конкретні засоби (символи), що показують особливе становище людини, це засоби довести собі та іншим значущість власного існування. Причому, золити це можна не лише за допомогою грошей (наприклад, відомо чимало випадків, коли навіть хапуги-мільйонери раптом починали займатися широю добродійністю, а то й віддавали свої капітали якому-небудь монастиреві або притулку) [1]. Таким чином, можна виділити щось більш важливе, ніж

гроші. Це – почуття власної значущості. Проблема багатьох людей полягає в тому, як знайти своє місце в суспільній системі (у суспільній ієрархії), як зайняти більш гідне місце, що зрештою забезпечить повноцінне почуття власної значущості. Ця проблема часто визначає життя дуже багатьох людей і особливо проявляється в плануванні кар'єри, професійних, життєвих та особистісних задумах і перспективах, особливе місце серед яких посідає професійне формування під час навчання у вузі.

У результаті аналізу різних уявлень про процес професіоналізації, можна виділити два різні підходи до визначення його сутності. Перший пов'язаний із розвитком і саморозвитком особистості, а другий – із вписуванням людини в ту чи іншу систему професійної діяльності, тобто «оволодінням», «привласненням» цієї системи діяльності. Однак, тим, що об'єднує різні підходи до дослідження професіоналізації, є положення про взаємний вплив індивідуально-психологічних особливостей людини та соціокультурного середовища, про етапність процесу, про залежність особового розвитку та професійного становлення.

Висновки

По суті, індивідуально-особистісні особливості фахівця, функціональна структура діяльності та об'єкт професійної діяльності є провідними в процесі генезису професіоналізації суб'єкта діяльності, і в принципі можуть бути використані стосовно будь-якої професії. Отже, генеза професіоналізації психолога як суб'єкта діяльності не зводиться до розвитку її предметно-операційної, когнітивної та комунікативної сфер – у вигляді накопичення знань, навичок і вмінь, а припускає формування складних психічних систем регуляції її соціальної поведінки. Розгляд професіоналізації як двостороннього процесу, з одного боку, входження людини у професійне середовище, засвоєння нею професійного досвіду, оволодіння стандартами та цінностями професійного співтовариства, а з іншого – як процесу

активної реалізації себе, безперервного професійного саморозвитку, дали змогу | виділити три напрями його дослідження: змістовне, динамічне та інституційне.

Список використаних джерел

1. *Пряжников Н.С.* Профессиональное и личностное самоопределение. – М. : Ин-т практической психологии / Н.С. Пряжников. – Воронеж : НПО «МОДЭК», 1996. – 256 с.
2. *Асмолов А. Г., Петровский В. А.* О динамическом подходе к психологическому анализу деятельности / А.Г. Асмолов, В.А. Петровский // Вопросы психологии. – 1978. – №1. – С. 70-80.
3. *Бердяев Н.А.* Самопознание: Опыт философской автобиографии / Н.А. Бердяев. – М. : Мысль, 1990. – 220 с.
4. *Климов Е. А.* Психолого-педагогические проблемы профессиональной консультации / Е.А. Климов. – М. : Знание. Серия «Педагогика и психология». – 1983. – № 2. – 95 с.
5. *Пряжников Н.С.* Психологический смысл труда / Н.С. Пряжников. – М., 1997.
6. *Калина Н.Ф.* О самоактуализации личности // А. Маслоу. Психология бытия. Пер. с англ. – М. : «Рефл-бук», К. : «Ваклер», 1997. – С. 283-300.
7. *Михайлов И.В.* Проблема профессиональной зрелости в трудах Д.Е. Сьюпера / И.В. Михайлов // Вопросы психологии. – 1975. – №5. – С. 110-122.
8. *Головаха Е.И.* Жизненная перспектива и профессиональное самоопределение молодежи / Е.И. Головаха. – К. : Наукова думка, 1988. – 144 с.
9. *Сафин В.Ф., Ников Г.П.* Психологический аспект самоопределения / В.Ф. Сафин, Г.П. Ников // Психологический журнал. – 1984. – № 4. – С. 65-74.
10. *Чудновский Н.Э.* Смысл жизни : проблема относительной эмансипированности от «внешнего» и «внутреннего» / Н.Э. Чудновский // Психологический журнал. – Т.16. – 1995. – № 2. – С. 15-26.
11. *Повякель Н.И.* Психологічні умови професійного розвитку мислення та конкурентоспроможність сучасного фахівця з практичної та прикладної психології / Н.И. Повякель // Актуальні проблеми психології. Том 1. : Соціальна психологія. Психологія управління. Організаційна психологія. – К. : Інститут психології ім. Г.С. Костюка АПН України, 2002, частина 6. – С. 284-288.
12. *Климов Е.А.* Развивающийся человек в мире профессий / Е.А. Климов. – Обнинск : МГУ, Центр «Детство», 1993. – 56 с.
13. *Шадриков В.Д.* Проблемы системогенеза профессиональной деятельности / В.Д. Шадриков. – М. : Наука, 1982. – 185 с.
14. *Берн Э.* Игры, в которые играют люди. Люди, которые играют в игры: Психология человеческой судьбы / Э. Берн. – М. : Прогресс, 1988. – 400 с.
15. *Розин В.М.* Психология судьбы: программирование или творчество / В.М. Розин // Вопросы психологии. – 1992. – № 1. – С. 98-105.
16. *Йовайша Л. А.* Педагогика профессиональной ориентации / Л.А. Йовайша. – Каунас Швиеса, 1978. – 246 с.
17. *Процицкая Е.Н.* Джон Голланд о выборе профессии / Е.Н. Процицкая // Школа и производство. – 1993. – № 4. – С. 20-22.
18. *Шпрангер Э.* Основные идеальные типы индивидуальности / Психология личности : тексты / Под ред. Ю.Б. Гиппенрейтер, А.А. Пузыря. – М. : Изд-во МГУ, 1982. – С. 55-59.
19. *Гинзбург М.Р.* Психологическое содержание жизненного поля личности старшего подростка / М.Р. Гинзбург // Мир психологии и психология в мире, 1995. – № 3. – С. 21-28.
20. *Лактіонов О.М.* Структурно-динамічна організація індивідуального досвіду : автореф. дис. ... д-ра психол. наук / О.М. Лактіонов / Київський національний ун-т ім. Тараса Шевченка. – К., 2000. – 36 с.
21. *Братусь Б.С.* Психология. Нравственность. Культура / Б.С. Братусь. – М. : Менеджер, Роспедагогство, 1994. – 61 с.
22. *Фромм Э.* Человек для себя / Э. Фромм. – Минск : Коллегиум, 1992. – 253 с.
23. *Селье Г.* От мечты к открытию : Как стать ученым / Г. Селье. – М. : Прогресс, 1987. – 368 с.
24. *Франкл В.* Человек в поисках смысла / В. Франкл. – М. : Прогресс, 1990. – 368 с.
25. *Карпова Н.Л.* Психологические аспекты проблемы смысла жизни / Н.Л. Карпова // Психологический журнал – 1996. – Т. 17. – № 2. – С. 178-183.